

A historical map of the Kecskemét region in Hungary, showing various estates, rivers, and settlements. The map is drawn in brown ink on aged paper. The word 'Kecskemét' is clearly visible in the center. The map is overlaid with large, bold text. The background text 'K E M E T I' is spread across the top. The number '28' is in the top right. The word 'cumania' is in the center. A semi-transparent banner at the bottom contains the text 'A KECSKEMÉTI KATONA JÓZSEF MÚZEUM ÉVKÖNYVE'. The number '2018' is in the bottom right.

28

cumania

A KECSKEMÉTI KATONA JÓZSEF MÚZEUM ÉVKÖNYVE

2018

CUMANIA 28.

Évkönyvünket
Székely György (1955–2017)
és
Sztrinkó István (1953–1992)
egykori kollégáink
emlékének ajánljuk

CUMANIA

A Kecskeméti Katona József Múzeum
Évkönyve

28.

Kecskemét
2018

Szerkesztette:
WICKER ERIKA

Olvasószerkesztő:
Bereznai Zsuzsanna, Wicker Erika

Tipográfia:
Wicker Erika

Tördelés:
Veszely Ferenc

Borító:
Wicker Erika, Zalatnai Pál

Angol fordítás:
Kürti László, Sárosi Edit

Rajzok:
Knípl István (58.), Kőhegyi Mihály (85.), Vida Ágnes (33., 36–46., 86–88.), Wicker Erika (96.)

Fényképek:
*Bajtay Ferenc (183/2.), Kiss Béla (20–21., 24., 66., 281–282., 285–286., 295–296., 299–300.),
Mácsainé Iván Éva (247.), Papp Klára (236/3.), Vida Ágnes (22.), Wicker Erika (89.)
illetve a szerzők gyűjteményéből*

ISSN 0133–6088

A kiadvány megjelenését támogatta:

Kiadja a Kecskeméti Katona József Múzeum
Felelős kiadó: *Rosta Szabolcs* múzeumigazgató

Borító: Részlet Mikoviny Sámuel 1731. évi térképéből
(HM HIM Hadtörténeti Térképtár, B IX a 649.)

TARTALOM

A szerkesztő előszava (*Wicker Erika*) 7

In memoriam

Székely György (1955–2017) (*Benkő Elek, Somogyvári Ágnes, Tóth Csaba, Wicker Erika*) 11
 Negyed százada hunyt el Sztrinkó István néprajzkutató (*Kriston Vízi József*) 23

Régészet

Somogyvári Ágnes:
 A Nagyrév-kultúra településrészlete és edénydepója
 a Kiskunfélegyháza-Izsáki út lelőhelyen 25

Knipl István:
 A tájhasználat változásai térben és időben (A hajósi és a császártöltési határ
 terepbejárásának eredményei) 47

Balogh Csilla – V. Székely György:
 5. századi alán tör Kiskunfélegyháza-kővágó-érről 59

Wicker Erika:
 16–17. századi rác-vlah temető Felsőszentiván és Bácsbokod határán
 („Csávoly-Határ út”) 73

Pánya István:
 A Duna szerepe Baja és Bátmonostor kora újkori történetében 97

Pánya István:
 Kora újkori erődített élésházak Bács-Kiskun megyében 117

Néprajz

Bereznai Zsuzsanna – Schön Mária:
 A hajósi Szűzanya kultusza 141

Holczér József:
 Egy kecskeméti folklórgyűjteményből 163

Helytörténet

Fábián Borbála:
 Újévi üdvözlitek Kecskemétről a 19. századból (Szilády Károly nyomdájából,
 1841 és 1896 között) 185

Kis Krisztián Bálint:
 Nyomdák, kiadók és könyvkereskedők Bács-Bodrog vármegyében (1867–1918) 199

Kürti László – Papp Klára:
 „Már az ember állatnak van számítva” – ifj. Kónya Pál (1899–1918)
 első világháborús naplója 217

Mácsainé Iván Éva:
 „A Csajkásban legyen a magyarságnak egy végvára”. Tervek a hadirokkantak
 csajkáskerületi telepítéséről az I. világháború végén 237

Sági Norberta:
 Adalékok a Kecskemét kertkultúrák gazdálkodásában résztvevő
 különböző társadalmi csoportok életmódjához a 20. század elején 249

<i>Hajagos Csaba:</i>	
Malenkij robot a Tiszaugi-hídnál	265

Módszertan

<i>Bognár Anikó – Péterné Fehér Mária – Végh Katalin:</i>	
The Museum Presents: Lovers in the War. A háború pillangói	271
<i>Császtrvay Tünde:</i>	
A háború pillangói – Szakmai megnyitó	283
<i>Hajagos Csaba:</i>	
„A fa fellobbant, a szén szerteszállt...” A Kecskeméti Katona József Múzeum emlékkiállítás az 1956-os forradalom és szabadságharc 60. évfordulójára	287
<i>Gulyás Gergely:</i>	
„A fa fellobbant, a szén szerteszállt...” – Szakmai megnyitó	297

Névjegy

<i>Wicker Erika:</i>	
Névjegy – Mándics Mihály	301
<i>Mándics Mihály:</i>	
A szülőföld szolgálatát tekintem legfontosabb feladatomnak	305
<i>Wicker Erika:</i>	
Mándics Mihály műveinek válogatott bibliográfiája	321
<i>Wicker Erika:</i>	
Névjegy – Fehér Zoltán	325
<i>Fehér Zoltán:</i>	
„Milyen kár, hogy te nem lettél néprajzos” (Pályám emlékezete)	327
<i>Wicker Erika:</i>	
Fehér Zoltán műveinek válogatott bibliográfiája	349

Honismeret

Császártöltés 1. és 2. – Könyvismertetés (<i>Wicker Erika</i>)	353
Fehér Zoltán: Bátya települése és népi építésze – Könyvismertetés (<i>Bereznai Zsuzsanna</i>) ..	355

A kötet szerzői	357
-----------------------	-----

Summaries	359
-----------------	-----

Knipl István

A TÁJHASZNÁLAT VÁLTOZÁSAI TÉRBEN ÉS IDŐBEN.
(A HAJÓSI ÉS A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁR
TEREPBEJÁRÁSÁNAK EREDMÉNYEI)

Hajós és Császártöltés települések (Bács-Kiskun megye) területe az Alföld egyik legspeciálisabb vidékén, a Kiskunsági Homokhátság és a Kalocsai Sárköz találkozásánál található. Terepbejárásukra 2000–2001 (Császártöltés) és 2010–2011 (Hajós) években került sor. Ennek során a két község területén 183 lelőhelyen 15 kultúra mintegy 311 megtelepedésének, temetőjének találtak meg nyomait. Területünk a korai neolitikumtól napjainkig szinte folyamatosan lakott volt. Az itt letelepedett népcsoportok, kultúrák népessége azonban mind technikai-fejlettségbeli, mind létszám- és életmódbeli vonatkozásban jelentősen különböztek egymástól. Ennek következtében különböző módon és mértékben hasznosították a rendelkezésükre álló területeket. A terület hasznosítását azonban nemcsak a technikai fejlettség és a népességszám befolyásolta, hanem jelentős mértékben függött az aktuális környezeti viszonyoktól is. E tényezők komplex hatására alakult ki a kultúrákra, korszakokra jellemző településhálózat, amelynek nyomait a terepbejárás során rögzítettük.

NEOLITIKUM

A Kalocsai Sárköz területe jelenlegi ismereteink szerint a neolitikum teljes időszakában – és sokszor későbbi korszakokban is – kultúrák találkozásának helyszíne, egyben határterülete volt. Ekkor még nem a Duna folyása jelentette a határvonalat a Dunántúl és a Duna–Tisza között, hanem sokkal inkább annak közvetlen környezete. Vidékünkön a határvonal sok esetben a dunai ártér szélén található magaspart lehetett, amely minden bizonnyal nemcsak fizikai, hanem kulturális választóvonalat is jelentett. Hajós területén 17 lelőhelyen (11., 13., 17., 22., 26., 27., 53., 72., 80., 83., 84., 89., 93., 99., 104., 110. illetve 118. lelőhely) találtunk neolit

megtelepedésre utaló nyomokat, míg Császártöltés területén nem sikerült egykori megtelepedésüket kimutatni.¹

E lelőhelyek közül nyolc esetében (26., 72., 80., 89., 93., 99., 104., 110. lelőhely) biztosan a Körös-kultúra nyomait találtuk meg. A szomszédos Homokmégy területén 15 lelőhelyen kerültek elő a kultúra leletei.² Telepeik minden esetben az egykori medrek (a neolitikum időszakában még bizonyosan élővizek) mellett található, környezetükből szigetszerűen kiemelkedő dombhátakon helyezkedtek el. A medrek partján általában hosszan elnyúló lelőhelyek szorosan kapcsolódnak az egykori vízfolyáshoz, annak vonalát követik. A lelőhelyek mérete nagy változatosságot mutat, az igen kisméretű lelőhelyektől az egészen nagy, akár 1 km hosszú településekig. A nagyszámú telep nem egyszerre létezett, létrejöttük a termőföldek kimerülése után lakhelyet változó népességnek köszönhető.³ Közös jellemzőjük, hogy területükön igen nagy mennyiségben gyűjtöttünk kerámiatöredékeket. A terepbejárás eredményei alapján a Körös-kultúra népessége nem szállta meg a magaspart, illetve a Hátság területeit. Ennek minden bizonnyal gazdasági okai lehettek. Egyrészt a Sárköz területén kellő mennyiségű és minőségű területet találhattak az irtásos-égetéses földművelés és állattenyésztés számára (az erdővel fedett területek aránya 30-35%-ra csökkent),⁴ másrészt feltehetőleg a termelő gazdálkodás kezdeti fokán álló közösségek technikai lehetőségei nem tették lehetővé a rosszabb minőségű talajok kihasználását. Ennek bizonyítéka lehet, hogy a Sárköz területünkre eső legmagasabb

¹ KNIPL István 2004 184.; KNIPL István 2013 9.; KNIPL István 2014 52.

² TÓTH Katalin 1998 61.

³ TÓTH Katalin 1998 61.

⁴ KNIPL István 2014 78.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 105.

pontján, Hajós-Homokhegy homoktalajokkal fedett területén nincs nyoma a korai neolitikum megtelepedésnek.

A középső neolitikum időszakában a Sárköz területe a Dunántúli vonaldíszes kultúra szállásterülete volt. Ugyanekkor jelenlegi ismereteink szerint a Hátság belső területeit sem a Dunántúli (DVK), sem az Alföldi vonaldíszes kultúra (AVK) népessége nem szállta meg. A terepbejárás során Hajós és Császártöltés területén nem találtunk jellegzetes, biztosan a vonaldíszes kultúrához köthető kerámiát,⁵ azonban a 84. lelőhely területén korábban D. Szabó Kálmán vonaldíszes kerámiát gyűjtött.⁶ Kecelen két lelőhelyen,⁷ míg Homokmégy területén 14 lelőhelyen gyűjtöttek a vonaldíszes kultúrához köthető leletanyagot.⁸ A neolitikumra datálható apró kavicsos soványítású kerámia Hajós területén is megtalálható. Elképzelhető, hogy a több lelőhelyen előforduló, erősen kopott, károsodott leletanyag a vonaldíszes kultúra emlékmélya (11., 13., 22., 53. lelőhelyek). Településeik lényegesen eltérnek a Körös-kultúra lelőhelyeitől, azoknál sokkal kisebbek, rövidebb élettartamúak. A kultúrához feltételelesen köthető települések minden esetben a Sárköz területén, a Körös-kultúrához hasonlóan a medreket kísérő hátakon találhatók. Méretük igen különböző, de datálásukhoz hasonlóan kiterjedésük is bizonytalan. A keceli és homokmégyi leletanyag meghatározása felveti a kultúrák elterjedésének kérdését. A keceli leletanyagot gyűjtői a DVK-hoz sorolták, míg a homokmégyit AVK-nak határozták meg.⁹ A kultúrák elterjedésére vonatkozó jelenlegi ismereteink szerint a keceli anyag meghatározása tartható pontosabbnak. Így a Hajós területén előkerült vonaldíszes kerámiatöredékeket inkább a DVK emlékmélyaának tekinthetjük.

A késő neolitikum időszakában a Sárköz területének jelentős része nagy valószínűséggel továbbra is a Dunántúlhoz (Lengyel-kultúra) tartozhatott. Hajós és Császártöltés területén – hasonlóan Kecelhez – a terepbejárás során nem került elő a késői neolitikumra datálható

leletanyag,¹⁰ így az esetleges települések elhelyezkedéséről, méretéről sem alkothatunk képet. Homokmégy területén azonban négy lelőhelyen is gyűjtöttek a Tisza-kultúrához köthető leletanyagot.¹¹ Amennyiben a bizonytalan datálású, fentebb a DVK kultúrához feltételelesen kapcsolt lelőhelyek egy részét a késői neolitikumba soroljuk, a kor települési viszonyai megegyeznek a középső neolitikumnál ismertekkel. A középső és késő neolitikum idejére az emberi megtelepedések száma visszaesett (a vizsgált lelőhelyek fele a Körös-kultúra népességéhez köthető), ami feltételezhetően a lakosság számának visszaesését jelezheti. A középső és késő neolitikum időszakára is igaz, hogy sem a magaspárt, sem a Hátság területén nem található településnyomok, továbbá a hasonló adottságokkal rendelkező Hajós-Homokhegy határrészben sem telepedtek meg. A 16 vizsgálható lelőhely közül (a 17. neolitikumba sorolható lelőhely pontos helye nem ismert) kettő kivételével mind 91,5 m tszf. magasság felett található. (91,5 m 5 db, 92 m 9 db). Mindkettő a Körös-kultúrához köthető, ugyanúgy, mint a 91,5 m tszf. magasságú lelőhelyek jelentős része. A lelőhelyek középső és késő neolitikumban tapasztalható kissé magasabb térszíneken jelentkezése feltehetően egy kissé emelkedő árvízszinthez igazodott.¹²

RÉZKOR

Területünkön 20 lelőhely (9., 13., 14., 15., 18., 20., 25., 27., 36., 75., 76., 96., 110., 118., 120., 123., 125., 127., 129., 140. lelőhely) esetében sikerült kimutatni a rézkori megtelepedés nyomait.¹³

A legkorábbi betelepülőket a régészeti leletek alapján a kora rézkori Tiszapolgár-kultúra népességéhez köthetjük. A kultúra nagyállattartó népessége rövid életű telepeit az árterek partján található dombsorokon alakította ki. Nincs ez másként Hajós és Császártöltés területén sem, mivel a magaspárt és az ártérből jelentősen kiemelkedő dombhátak kiváló megtelepedési helyet jelentettek. Hajóson

⁵ KNIPL István 2013 10.

⁶ WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001 49.; VKM RGy. lt.sz.: 91.20.1-32.

⁷ BICZÓ Piroska 1984 40. 49.

⁸ TÓTH Katalin 1998 62.

⁹ BICZÓ Piroska 1984 20.; TÓTH Katalin 1998 62.

¹⁰ BICZÓ Piroska 1984 21.; KNIPL István I 2004 184.; KNIPL István 2013 10.; KNIPL István 2014 53.

¹¹ TÓTH Katalin 1998 62.

¹² KNIPL István 2014 79.

¹³ KNIPL István 2002 6.; KNIPL István 2004 184–185.; KNIPL István 2013 11.; KNIPL István 2014 54.

a terepbejárás során nem sikerült a kultúra nyomait megtalálni, de korábban a Zabhegy keleti végén D. Szabó Kálmán a kultúrához köthető kerámiatöredékeket gyűjtött (118. lelőhely).¹⁴ Császártöltés területén szintén csak egy helyen sikerült kimutatni a kultúra népességének megtelepedését (140. lelőhely).¹⁵ Kecel és Homokmégy területén a kultúrának eddig nincs nyoma. A lelőhelyek ritkasága vagy hiánya földrajzi okok mellett minden bizonnyal szorosan összefügghet az életmóddal, illetve a kultúra peremvidékén való elhelyezkedéssel.

A rézkor következő időszakában a területen a Bodrogkeresztúr-kultúra népessége telepedett meg. A hajósi terepbejárás során nem találtunk a kultúra megtelepedésére utaló nyomokat, azonban Császártöltésen egy nagy kiterjedésű temető szétszántott maradványai kerültek elő (129. lelőhely).¹⁶ A szomszédos Nemesnáadudvar területén, a hajósi határhoz igen közel szintén nagy sírszámú temető feltárása történt meg (M9-5. lelőhely).¹⁷ A temetők arra utalnak, hogy a területen a kultúra megtelepedése folyamatos volt. Kalocsa környékén e kultúrához köthető ellentét élű rézcsákányt találtak, Homokmégy és Kecel területén pedig egy-egy esetben sikerült kimutatni a kora-középső rézkori megtelepedést.¹⁸ Mindkét temető igazolja, hogy a Bodrogkeresztúr-kultúra jelen volt a területen, feltehetőleg a Duna egykori medre és ártere jelentette az elválasztó vonalat a Bodrogkeresztúr-kultúra és a Dunántúl egykorú kultúrái között. A kultúra mozgékony népessége minden bizonnyal kihasználta a Hátság és a Sárköz eltérő környezeti viszonyaiból fakadó lehetőségeket, amelyek ideálisak lehetnek a legelőváltó állattenyésztés számára.

A késő rézkorban a legkorábbi letelepedők a Baden-kultúra Boleráz-csoportjának tagjai voltak. Területünkön a 14. a 120. és a 123. lelőhelyen sikerült kimutatni a kultúra e

korai csoportjának megtelepedését.¹⁹ A korai Bolreáz-csoport után megjelent a klasszikus Baden-kultúra. Népessége a legelők romlásával, a megművelt földek talajának kimerülésével újabb és újabb területre költözött. Ennek hatására viszonylag gazdag, de nem egyidejű emlékműanyag maradt fenn utánuk.²⁰ Hajós és Császártöltés területén a késő rézkor időszakában – a Tiszapolgár- és Bodrogkeresztúr-kultúrák időszakával ellentétben – jelentősen megnőtt a települési helyek száma. A Baden-kultúra megtelepedését 13 lelőhelyen (9., 14., 18., 20., 25., 27., 96., 110., 118., 120., 123., 125., 127. lelőhely) sikerült kimutatni.²¹ Megtelepedésük nyomai a magaspart és a Sárköz területén is megtalálhatók, igen gyakran intenzív lelőhelyek formájában. A Sárköz korábbiaknál sokkal intenzívebb benépesítésével a Baden-kultúra népe jelentősen kiterjesztette az emberi megtelepedés határait. A Hátság területén a kultúra nyomai csak a magaspart egy keskeny sávjában, annak szélén található (120., 123. lelőhely), vagy – mint a 125., 127. lelőhelyek – a magaspartra merőleges deráziós völgy két oldalát alkotó dombsoron (de még igen közel a magaspart pereméhez) helyezkednek el. A homokvidék belső területeiről eddig nem kerültek elő megtelepedésük nyomai. Az ártéren található lelőhelyek egy kivételével közvetlenül az egykori medrekkel párhuzamos, azok vonalát követő hátakon, dombsorokon helyezkednek el. Ezek a nagy kiterjedésű lelőhelyeken a leletanyag valószínűleg nem egyidejű, így nem az egyszerre a területen élő népesség nagy számát jelzik, hanem sokkal inkább a folyamatos megtelepedésre utalnak. Ezek a településnyomok lehetnek a környéken állatokat legeltető népesség állandónak tekinthető szállásterületei, míg a kisebb lelőhelyek inkább csak ideiglenes szállások voltak. A lelőhelyek átlagos tszf. magassága a neolitikum idejéhez képest kissé emelkedik. A 92 m tszf. alatti lelőhelyek aránya a neolitra jellemző 35%-ról mintegy 25%-ra esik vissza. Az emelkedés esetlegesen összefügghet a klimatikus változás (hűvösebb, csapadékosabb időjárás)

¹⁴ WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001 50.; VKM RGy. lt.sz. 97.3771-12.; KNIPL István 2013 11.

¹⁵ KNIPL István 2002 6.; KNIPL István 2004 185.; KNIPL István 2014 54.

¹⁶ KNIPL István 2009 92.; KNIPL István 2013 11.; KNIPL István 2014 55.

¹⁷ V. SZÉKELY György 2010 15–17.

¹⁸ GALLINA Zsolt – ROMSICS Imre 1996 12.; TÓTH Katalin 1998 63.; BICZÓ Piroska 1984 39.

¹⁹ KNIPL István 2004 185.; KNIPL István 2013 12.; KNIPL István 2014 55.

²⁰ BICZÓ Piroska 1984 21.

²¹ KNIPL István 2002 7.; KNIPL István 2004 185.; KNIPL István 2013 12.; KNIPL István 2014 56.

hatására feltehetőleg egyre gyakoribbá váló árvizekkel.²² A késő rézkori lelőhelyek jelentős száma, a hosszabb ideig létező települések mind azt bizonyítják, hogy a terület igen alkalmas volt az állattenyésztésre alapozott gazdálkodás folytatására. A Baden-kultúra népessége a korábbiaknál sokkal intenzívebben népesítette be a Sárköz, illetve a Hátság peremének területét, így jelentősen kiterjesztette az emberi megtelepedés határait.²³ Területünkön a Hátság magasparttól távolabb elhelyezkedő részeiről nem került elő a kultúrára jellemző leletanyag, azonban a neolitikum és a kora/középső rézkor idején szinte lakatlan terület legelői a magaspart környezetéből könnyen elérhetőek voltak, így kiváló helyszínt biztosítottak az állatállomány legeltetésére, ideiglenes, rövidebb életű tanyahelyek kialakítására.

BRONZKOR

A terepbejárás során 81 lelőhelyen találtunk bronzkorra keltezhető leletanyagot. A lelőhelyek negyede esetében a leletanyag pontosabb meghatározására is volt lehetőség.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a területen főként a kora és középső bronzkor során számolhatunk nagyobb lélekszámú emberi megtelepedéssel. Ezt támasztja alá, hogy a pontosabban meg nem határozható lelőhelyek túlnyomó többsége is a kora és középső bronzkor időszakára datálható. Hajós és Császártöltés területe minden bizonnyal a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci és a Makó-kultúra határterülete volt.²⁴ A Makó-kultúra ritkán elhelyezkedő, általában kisméretű településeinek nyomai a magaspart, a Hátság és a Sárköz területén is előkerültek. A biztosan a kora bronzkor időszakára keltezhető kilenc lelőhelyből négy a Sárköz, négy a magaspart területén, egy lelőhely pedig a Hátság magasparttól távolabb elhelyezkedő részén található (3., 16., 27., 28., 79., 120., 140., 152. lelőhely).²⁵ Kecel területén öt lelőhely, Homokmégyen csak néhány kerámiadarab

datálható a kora bronzkorra.²⁶ A lelőhelyek elhelyezkedése alapján megállapíthatjuk, hogy a Sárköz területének legnagyobb részét igénybe vette a Makó-kultúra népessége. Ritkán elhelyezkedő településeik a magas ártér teljes területén megtalálhatók, míg az alacsony ártér és Hajós-Homokhegy területén nem ismert megtelepedésük nyoma. A sárközi lelőhelyek minden esetben 91,5 m tszf. magasságon találhatóak. A Hátság pereme a lelőhelyek tanúsága szerint fontos megtelepedési zónája volt a Makó-kultúra népességének. Négy ismert lelőhelyük minden esetben a környezetükből enyhén kiemelkedő, a Hátság pereméhez igen közel elhelyezkedő dombokon található. A Makó-kultúra népessége által folytatott állattartó, földművelő életmódnak mindkét terület igen kiváló helyszínt biztosított. Az ismertett megtelepedési térszínnek mellett azonban a kultúra nyomai a Hátság mélyebb részén, a magasparttól mintegy 5 km-re található 165. lelőhely területén is előkerültek. Itt igen kis mennyiségű, de biztosan datálható kerámia bizonyítja a kultúra népességének egykori letelepedését. Ez minden bizonnyal a homokkal fedett térszíneken is jellemző, kis kiterjedésű, tanyaszerű település nyoma.²⁷

A Makó-kultúrát a Duna-Tisza közén a Nagyrév-kultúra követte. A nagy folyók part menti sávjában tell-építő kultúra népessége a kedvezőtlenebb területeken kisebb, egyrétegű településeket hozott létre, életmódját az Alföld természeti viszonyaihoz igazította.²⁸ Ezeknek a kisebb településeknek a nyomai kerültek elő a Sárköz és a Hátság területén, bár igen kis számban. A közeli Kecel határában, terepbejárás során nem találtak e kultúrához köthető leleteket, és Homokmégyen is csak néhány edénydarab jelzi egykori megtelepedésüket.²⁹ Nincs ez másként Hajós és Császártöltés területén sem, ahol nagy valószínűséggel e kultúra településének nyoma a 103. lelőhely. Biztosan csak a 120. lelőhelyen előkerült kisméretű bögrét köthetjük a Nagyrév-kultúra korai szakaszához.³⁰ Korábbi kutatásokból ismert, hogy

²² KNIPL István 2014 82.

²³ KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 106.

²⁴ TÓTH Katalin 1998 205.

²⁵ KNIPL István 2004 186.; KNIPL István 2013 13.; KNIPL István 2014 57.

²⁶ TÓTH Katalin 1998 64.; BICZÓ Piroska 1984 21.

²⁷ KNIPL István 2014 84.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 107.

²⁸ TÓTH Katalin 2003 83.

²⁹ BICZÓ Piroska 1984 21.; TÓTH Katalin 1998 64.

³⁰ KNIPL István 2004 186.; KNIPL István 2009 106.; KNIPL István 2014 58.

a Nagyrév-kultúra lakossága kiválóan alkalmazkodott a homokkal fedett területek természeti viszonyaihoz.³¹ Így lelőhelyeik megjelenésére a Hátság területén is számítani kell.

A középső bronzkor idején a terület a Vatyakultúra népességének szállásterülete volt. A kultúra a Duna mentén létrehozta a sánccal és árokkal erősített földvárakból álló tell-telepek rendszerét. Terepbejárásunk során a 9. és a 140. lelőhelyen sikerült minimális, feltehetőleg e kultúrához köthető edénytöredéket begyűjteni,³² továbbá a 119. lelőhelyen került elő korábban vatyai emlékmű, ³³ Homokmégy területén öt lelőhelyen, míg Kecelen hat helyen sikerült a kultúra nyomát kimutatni.³⁴ Az egykor a hajósi határ részét képező, ma Érsekhalma településhez tartozó Hajós-Hild puszta közelében a kultúrához tartozó földvár található, amelynek közelében urnasírok kerültek elő. A földvár még ma is impozáns látványt nyújtó erősítése (sánc és árok) a magasparttal kiegészülve jelentős védelmi értéket képviselhetett, és jelentős tagja lehetett az egykori vatyai védelmi vonalnak. A Sárköz szélét jelentő, a dunai ártér fölé mintegy 10-20 méterrel magasodó, szinte függőleges falú, merőleges völgyekkel szabdaltságot kiváló helyszínt biztosított refúgiumok létesítéséhez. Bizonyosan több erősített teleppel is számolhatunk a környéken, bár ezek felderítése a helyenként nagyfokú erdősülés és a mezőgazdasági művelés (főként szőlő- és gyümölcsstermesztés) miatt jelenleg igen nehéz. Feltehetőleg erősített telep lehetett a 116. lelőhelyen, ahol terepbejárás alkalmával középső bronzkori (Vatya-kultúra) cserepeket találtak, illetve „a terület D-i részén sánkra emlékeztető kiképzést” figyeltek meg.³⁵ Szintén erősített telep lehetett Hajós-Hildpuszta-Sashegy (jelenleg Érsekhalma része) lelőhelyen is.³⁶ A magasparton létesített földvárak tanúsága szerint, a csekély mennyiségű leletanyag ellenére feltételezhetjük, hogy a kultúra népessége a területen folyamatosan jelen volt, és településeivel mind a Sárköz, mind a magaspart területén számolhatunk. A Hátság belső területein nagy

valószínűséggel nem telepedtek meg, ezt korábbi kutatások is alátámasztják, melyek alapján valószínűsíthető, hogy a kultúra lakossága került a homoktalajokat, legtöbbször löszös folyóhátakon, maradványfelszíneken telepedtek meg.³⁷

A Vatya-kultúrát követően jelentősen megváltozott a terület települési képe. Területüket az újonnan betelepülő, nagyállattartó Halomsíros-kultúra kisméretű, rövid ideig létező települései foglalták el. Emlékeiket öt lelőhelyen fedeztük fel. Településeik jelentős része a magaspart mentén található, egymástól mintegy 4-7 km távolságban (43., 120., 129., 177. lelőhely), míg a Sárközben egy esetben sikerült megtelepedésük nyomát kimutatni.³⁸ Annak ellenére, hogy a Hátság belső területein jelenleg nem ismerünk a kultúrához köthető lelőhelyet, településnyomaikkal itt is számolnunk kell, hiszen közösségeik alkalmazkodtak a homoktalajok adottságaihoz.³⁹ Kecel területén hat helyen, Homokmégyen két helyen sikerült kimutatni egykori jelenlétüket.⁴⁰

A késő bronzkori kultúrák jelentősen kiterjesztették az emberi megtelepedés határait. Eljutottak addig lakatlan vagy gyéren lakott területekre is. A Gáva-kultúra használatba vette a folyóktól messzebb található alföldi löszhátakat, míg az Urnamezős-kultúra megjelent a Duna-Tisza köze homokdombos belső vidékein is.⁴¹ Területünkön a késő bronzkor időszakára jelentősen visszaesik a lelőhelyek száma. A terepbejárás során öt (6., 24., 79. 131., 177. lelőhelyek)⁴² lelőhelyen sikerült kimutatni a késő bronzkori megtelepedést, míg Homokmégy területén kettő,⁴³ Kecel területén pedig négy lelőhelyen került elő késő bronzkori leletanyag.⁴⁴ Homokmégyen az előkerült leletanyagot nem lehet pontosabban meghatározni, Kecelen az Urnamezős-kultúra, Császártől-tésen pedig a Gáva vagy az Urnamezős-kultúra emlékei kerültek napvilágra. A Hajós terüle-

³⁷ SÁNTA Gábor 2011 20.

³⁸ KNIPL István 2004 187; KNIPL István 2009 91.; 107; KNIPL István 2013 15., 106.; KNIPL István 2014 60.

³⁹ SÁNTA Gábor 2011 21

⁴⁰ BICZÓ Piroska 1984 61.; TÓTH Katalin 1998 65

⁴¹ SOMOGYVÁRI Ágnes 1988 22-26.; WICKER Erika 1990 27-30.

⁴² KNIPL István 2004 187; KNIPL István 2009 107; KNIPL István 2013 15., 106.; KNIPL István 2014 60.

⁴³ BICZÓ Piroska 1984 61.

⁴⁴ TÓTH Katalin 1998 66.

³¹ TÓTH Katalin, 2003 83

³² KNIPL István 2004 186.; KNIPL István 2013 14., 106.; KNIPL István 2014 59.

³³ H. TÓTH Elvira 1990 90.

³⁴ TÓTH Katalin 1998 65.; BICZÓ Piroska 1984 21. 61.

³⁵ KJM RA 2004 1228.

³⁶ KJM RA 2004 1227.

téről származó késő bronzkori leletanyag nagy valószínűséggel szintén a Gáva-kultúrához köthető. Az egymástól igen távol elhelyezkedő települések mind a magaspárt, mind a Sárköz területén megtalálhatók.

A bronzkor időszakáról tehát megállapíthatjuk, hogy a megtelepedés folyamatos volt, amelynek során legintenzívebben a Sárköz magas ártéri szintjén és a magaspárt vonalában létesültek kisebb-nagyobb falvak, tanya-helyek. A Sárközben az egykori medrek partján található, azokkal többnyire párhuzamos, folyóvízi hordalékból kialakult dombhátak voltak a kedvelt megtelepedési helyszínek, de a lelőhelyek tanúsága szerint a lényegesen eltérő morfológiájú Hajós-Homokhegy területén is létesültek kisebb települések. A magaspárt területén, a part vonalát követve, annak keskeny sávját tekinthetjük lakott zónának, míg a Hátság távolabb fekvő vidékein elenyésző számban találkozhatunk bronzkori megtelepedéssel. A települési helyszínek kiválasztásakor a legfontosabb az árvízmentesség volt, és kisebb mértékben függött a települést létrehozó népcsoport életmódjától, mezőgazdasági prioritásaitól. Mind a főként földművelésre, mind az inkább állattenyésztésre épülő kultúrák esetében a magaspárt környezete jelentette a legkiválóbb települési helyszínt. Innen könnyen elérhetőek voltak a Sárköz és a Hátság művelésre és legeltetésre alkalmas területei.

VASKOR

A vaskor első felében az Alföldön a preszkíta, majd a szkíta kultúra népessége telepedett le. Területünkön nem maradt fenn hozzájuk köthető településnyom.⁴⁵ Nincs ez másként Homokmégy területén sem, míg Kecel területén egy helyen gyűjtöttek szkíta kerámiatöredékeket.⁴⁶

A vaskor második felében a Kárpát-medence jelentős része a kelták uralma alá került. A terepbejárás során öt lelőhelyen (27., 120., 126., 134., 140. lelőhely) találtunk kelta megtelepedésre utaló kerámiatöredékeket,⁴⁷ míg

Homokmégy határában három,⁴⁸ a lényegesen nagyobb határral rendelkező Kecel területén 14 lelőhelyen kerültek elő kelta megtelepedésre utaló nyomok.⁴⁹ Négy lelőhelyük a magaspárt területén, egy lelőhelyük pedig a Sárközben (27. lelőhely), egy patkó alakú medret követő dombháton található. A lelőhelyek elhelyezkedése megfelel a környező települések határában tapasztaltaknak. Ezek Hajós és Császártöltés területéhez hasonlóan vízparton elhelyezkedő, kis kiterjedésű, tanyaszerű települések voltak. A kelták tehát használták, és betelepítették a magaspárt területét, és a Sárközben is jelen voltak. A Hátság belső területein eddig nem sikerült a kelta megtelepedés nyomaira bukkanni.

SZARMATA KOR

A Dunántúl területe a Kr. e. 35 – Kr. u. 46–49 években a rómaiak uralma alá került. Pannónia provincia létrejöttével és a limes kialakításával a Duna és árterülete ismét eltérő kultúrák határvonalát jelentette. A Duna-Tisza közén az első nagyobb létszámú szarmata betelepülés a második század során (a jazig főtörzs érkezésével) következett be.⁵⁰ Fokozatosan kialakult a szarmata szállásterület, amelyet nyugatról, délről és keletről római tartományok (Pannónia, Moesia, Dacia), északról pedig különböző germán népek szállásterületei határoltak. A szarmata korszakra Hajós és Császártöltés területén 61 lelőhely (1., 2., 3., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 19., 24., 28., 29., 30., 32., 33., 34., 38., 39., 41., 42., 43., 44., 48., 52., 81., 83., 84., 86., 101., 104., 105., 109., 113., 114., 120., 121., 122., 123., 126., 129., 133., 135., 137., 138., 139., 140., 145., 146., 152., 154., 155., 156., 157., 160., 165., 166., 167., 178., 179., 180. lelőhely) keltezhető.⁵¹ Hasonlóan Homokmégyhez a korai megtelepedésnek egyelőre nem kerültek elő nyomai, míg a szomszédos Kecelen, egy lelőhelyen sikerült 1. századi megtelepedést kimutatni.

A lelőhelyek jelentős része – Homokmégy, Kecel területéhez hasonlóan – a 3–4. századra keltezhető.⁵² A lelőhelyek megtalálhatók mind

⁴⁸ GALLINA Zsolt 1998 73.

⁴⁹ BICZÓ Piroska 1984 35., 62.

⁵⁰ KULCSÁR Valéria 1986 49.

⁵¹ KNIPL István 2002 9.; KNIPL István 2004 189.; KNIPL István 2013 17., 106.; KNIPL István 2014 63.

⁵² BICZÓ Piroska 1984 62.; GALLINA Zsolt 1998 73.; KNIPL István 2004 189.

⁴⁵ KNIPL István 2004 187.; KNIPL István 2013 16.

⁴⁶ BICZÓ Piroska 1984 62.; TÓTH Katalin 1998 66.

⁴⁷ KNIPL István 2002 8.; KNIPL István 2004, 187.; KNIPL István 2013 16., 106.; KNIPL István 2014 61.

a Sárköz, mind a magaspart és a Hátság területén. A sárközi lelőhelyek elhelyezkedése és jellege teljesen megegyezik a Homokmégy és Kecel határában tapasztaltakkal. Minden bizonnyal itt is „a szórványos szarmata állattartó csoportok kisméretű és rövid életű tanyaszerű telepei”-ről lehet szó.⁵³ E sorból méretüknél fogva talán csak a 11–12. és a 83. lelőhelyek emelkednek ki, ezek minden bizonnyal egy nagyobb közösség települései lehetnek. A sárközi lelőhelyek minden esetben az egykori medreket (mélyebb, vizes területeket) követő, a környezetükből többnyire markánsan kiemelkedő dombhátakon találhatóak, azaz az egykori medrek mentén, arra szinte felfűződve jöttek létre. A lelőhelyek a magas ártér területén helyezkednek el, de a korábbi korszakokhoz képest változás, hogy egyes, kissé mélyebben fekvő részeken is településeket találtunk. Több esetben a korábban általános 91,5 m tszf. magasságnál mélyebben fekvő területen is létesítettek települést, melyek 90–90,5 m tszf. magasságon találhatóak. A lelőhelyek kissé alacsonyabb térszínre „csúsztatása” összefügg a szarmata kor második felében bekövetkezett környezeti változással, melynek során az éghajlat kissé szárazabbá vált, és ennek következtében az árvízszint csökkent. A települések hasonló elhelyezkedését figyeltük meg 2009–2010-ben a közeli M9-es autópálya nyomvonalának feltárása során is.⁵⁴ A lelőhelyek nem egyenletesen oszlanak el a Sárköz területén, hanem kisebb-nagyobb csoportokat alkotnak. Ilyen jól körülhatárolható településcsoportok találhatóak a hajósi határ északi részén (Kalocsai- és Morcsi-dűlők), illetve Kallszigetek/pusztá területén. E két blokk között csak elvétve találni szarmata megtelepedésre utaló nyomokat. A szarmata települések által nem érintett területek jellege (természetesen az alacsony árteret kivéve) azonos a benépesített területekkel. A különbség okait nem a területek jellemzőiben, hanem inkább gazdálkodási okokkal magyarázhatjuk. A Hátság peremén a magaspart keskeny sávjában sűrűn helyezkednek el a lelőhelyek (1., 2., 3., 5., 6., 43., 30., 41., 42., 44., 105., 109., 113., 114., 120., 121.,

122., 123., 126., 129., 139., 140., 152., 172., 178., 179., 180. lelőhely). A Sárköz sűrűbben lakott részei (pl. Hajós-Kall-pusztá területe) mellett ez a keskeny sáv volt a szarmata megtelepedés legfontosabb helyszíne. Területünkön itt jelentkeznek legsűrűbben a településnyomok, amelyek között több nagyobb település is volt.

A korábbi korszakokkal ellentétben a szarmaták a Hátságnak már nem csak a magasparthoz igen közeli részét lakták be sűrűbben, hanem bizonyíthatóan nagyobb számú települést hoztak létre a távolabb eső vidékeken is. Ezek jelentős része a magaspartra merőleges, a Hátság területébe mélyen benyúló völgyek mentén, azok két oldalán, vagy hozzájuk igen közel jöttek létre. Ennek kiváló példái a császártöltési Szamár-völgy mentén található szarmata településnyomok (135., 137., 138., 156., 157., 178. lelőhely). A szarmaták emellett kiterjesztették települési területüket a Hátság magasparttól és völgyektől távolabb fekvő területeire is (135., 146., 165., 166. lelőhely). Ezek a kisméretű lelőhelyek minden bizonnyal az egykori állattartáshoz köthető, rövidebb életű, tanyaszerű települések nyomai.

A Duna–Tisza közének szarmata lakossága folyamatosan érintkezett a szomszédos római provinciákkal, ennek bizonyítékai a területen előforduló, római importból származó tárgyak. Kiskőrös környékén előkerült egy Victoria szobrocska,⁵⁵ Kecel területén 1–2. és 4. századi római pénzek és egy 2186 darabból álló, zömmel a 2. századból származó éremlelet látott napvilágot.⁵⁶ A szomszédos provinciákkal való kapcsolattartást segítették a Duna–Tisza köze középső részén áthaladó római kereskedelmi utak is. Ilyen útvonal része lehetett a Császártöltés és Hajós határán húzódó, az egykori mocsaras területen átvezető, az I. katonai felmérés térképén látható töltés is.⁵⁷ A töltésépítés módjának és idejének eldöntésére 2005-ben régészeti geológiai vizsgálatokat végeztünk. A vizsgálatok bebizonyították, hogy a töltés mesterséges módon jött létre. Az egykori lápi rétegekre fákat (esetleg deszkákat) helyeztek, majd erre futóhomok és löszös rétegeket terítettek. A töltést nagy valószínűséggel többször megújították. Korának tisztázására

⁵³ GALLINA Zsolt 1998 76.

⁵⁴ KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 52.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 445; KNIPL István 2014 88.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 108.

⁵⁵ KŐHEGYI Mihály 1972 107.

⁵⁶ BICZÓ Piroska 1984 26.

⁵⁷ WICKER Erika – KNIPL István 2005 100–101.

az első építési fázisból faszénmintát vettünk. A minta kora a poznani radiokarbon laboratórium mérése alapján 1610+/-30 év, azaz 95,4% valószínűséggel Kr.u. 390-540 között építették a töltést.⁵⁸

NÉPVÁNDORLÁS KOR

Az avarok tömeges megtelepedésére a Duna-Tisza közén a 7. század középső harmadában, a déli hadjáratok kudarca (626) után került sor. A betelepülő kis létszámú avar csoportok létesítették vidékünkön a kisméretű, 7. századra datálható családi temetőket (Fajsz-Garadomb, Öregcsertő temetői).⁵⁹ Erre a korszakra (660-670) datálható a Kecel területén feltárt aranykardos, magas rangú harcos magányos sírja is.⁶⁰ Ettől az időtől az avar megtelepedés folyamatos a Duna-Tisza közén, így Hajós és Császártöltés területén is. Erre utalnak a környéken feltárt, a 7. század második felétől egészen a 8. század közepéig-végéig használt temetők (Homokmégy-Halomi hegy 7. sz. utolsó harmada-9. sz. eleje, Sükösd-Ságod 640/660-as évek-8. sz. közepe, Kecel-Határdűlő, Kecel-Körtefahegy 7. sz. második fele-8. sz.)⁶¹

Az avar megtelepedés nyomait őrzik a Hajós-Cífrahegyen (109. lelőhely, 640/660-as évek-8. sz. közepe) és a Hajós-Pincefalu, Vízmű (115. lelőhely) területén (8. sz.) feltárt temetők,⁶² továbbá 25 (21., 28., 32., 41., 42., 44., 46., 48., 49., 54., 81., 82., 84., 85., 86., 87., 88., 89., 90., 91., 92., 98., 109., 120., 165. lelőhely) településnyom.⁶³ Az avar népesség településeit megtalálhatjuk a Sárköz, a magaspart és a Hátság területén is. Településnyomok mindhárom területen előkerültek, azonban igen eltérő számban. A 25 településnyom 80%-a a Sárköz területén található. Így nyilvánvaló, hogy területünkön akkoriban a Sárköz jelentette a legfontosabb települési helyszínt. A sárközi lelőhelyek az egykori medreket kísérő dombháton találhatók, nagyrészt 91 m, vagy e feletti tszf. magasságon (17 lelőhely, 85%), míg

3 esetben e magasság alatt is településnyomokat találtunk (90,5 m tszf. 15%). A lelőhelyek eloszlása a Sárköz területén nem egyenletes: egy nagyobb, egymás közelében elhelyezkedő lelőhelyek alkotta tömbön (Kall-pusztaszigetek, 16 lelőhely) kívül csak elvétve találunk települési nyomot. Kall-pusztasziget területén minden bizonnyal egy laza szerkezetű, házbokrokból álló, tanyaszerű települések alkotta tömbből számolhatunk. A magaspart területén a korábbi korszakokhoz képest (bronzkor, szarmata) lényegesen kevesebb településnyomot találtunk (4 lelőhely, a lelőhelyek 16%-a). E lelőhelyek a magaspart egy keskeny sávjában helyezkednek el, a part mentén található alacsony dombokon. A magaspart területének kisebb intenzitású betelepítése minden bizonnyal éghajlati és gazdálkodási okok együttesére vezethető vissza. A szárazabb éghajlat és az árvízszint csökkenése lehetővé tette, hogy a Sárköz területén nagyobb lélekszámú, folyamatosan lakott települések jöjjenek létre.⁶⁴ Ennek következtében, a magaspart feltehetőleg elvesztette korábbi, az árvizek ellen menedéket nyújtó szerepét. Ugyanakkor fontos szempont lehetett, hogy az igen mobilis népesség és állatállománya számára a magaspart és a Hátság vidéke is könnyen elérhető volt a Sárközből. A Hátság vizsgálható területén csak egy esetben sikerült avar megtelepedést kimutatnunk (165. lelőhely). A leletanyag intenzitása és a lelőhely kiterjedése alapján jelenleg nem eldönthető, hogy egy nagyobb, folyamatosan lakott faluszerű település, vagy egy időszakos, tanyaszerű telep nyomait találtuk-e meg.

KÖZÉPKOR

A honfoglaló magyarság betelepülésével lezárult a népvándorlás kor mozgalmas időszaka. Hajós és Császártöltés területén jelenleg nem ismerünk a honfoglaló magyarsághoz köthető emlékanyagot.⁶⁵ A környező településeken is csak néhány esetben sikerült dokumentálni a honfoglalás kori népesség megtelepedését vagy temetkezését (Homokmégy-Halom, temető; Homokmégy-Székes 10-11. szá-

⁵⁸ SÜMEGI Pál 2005 133-135.

⁵⁹ GALLINA Zsolt - ROMSICS Imre 1996 3.

⁶⁰ LÁSZLÓ Gyula 1976 112.

⁶¹ GALLINA Zsolt 1998 81.; BICZÓ PIROSKA 1984 27-28.

⁶² KJM RA 2004.1234.

⁶³ KNIPL István 2002 10.; KNIPL István 2004 190.; KNIPL István 2013 19., 106.; KNIPL István 2014 66.

⁶⁴ KNIPL István 2014 90.; KNIPL István - JAKAB Gusztáv - SÜMEGI Pál 2014 109.

⁶⁵ KNIPL István 2002 10.; KNIPL István 2013 20., 106.; KNIPL István 2014 66.

zadi temető.⁶⁶ Kecel-Lehóczky János tanyája, Kecel-Vádéi-dűlő honfoglaló temetők, továbbá Kecel területén hat lelőhelyen 9–11. századi leletanyag.⁶⁷)

A központi hatalom megszilárdulásával, majd a magyar királyság létrejöttével Kalocsa területe a második érseki székhellyel Fejér vármegye része volt. A megye Dunán inneni részének legnagyobb és meghatározó települése Kalocsa. A környék legnagyobb birtokosai a kalocsai érsek, a kalocsai káptalan és a szekszárdi apátság voltak. Ugyanekkor Kalocsa környékén Halom (Homokmégy) és Nádudvar (Nemesnádudvar) településeken királyi-királynéi udvarhelyek is voltak.⁶⁸ Minden bizonnyal a mai Hajós falu területe is az egykori Fejér megye határterülete lehetett, míg a mai Császártöltés az egykori Bodrog vármegyéhez tartozhatott. A vizsgált terület Árpád-kori történetére jellemző az írásos anyag teljes hiánya, így a kora középkori településszerkezetre csak a terepbejárás során előkerült anyag alapján következtethetünk. Az Árpád-korra 45 lelőhely datálható (10., 18., 19., 20., 21., 22., 30., 31., 32., 34., 41., 42., 43., 44., 48., 55., 57., 66., 81., 82., 83., 84., 85., 86., 87., 88., 89., 90., 91., 92., 93., 94., 98., 100., 109., 115., 120., 121., 142., 143., 144., 146., 147., 153., 169. lelőhely).⁶⁹

A településnyomok a Sárköz, a magaspart és a Hátság területén is megtalálhatók. A települések között jelentős kiterjedésbeli különbségek voltak, így nagyobb falvak és szórványtelepülések (szállások) is előfordultak. A Sárköz területén 30 lelőhelyen sikerült Árpád-kori megtelepedést dokumentálni, ez az összes e korszakra datálható lelőhely 66,6%-a. A települések rendszerint az egykori medrek közelében, a velük párhuzamos dombháton találhatóak. Ezek magassága többnyire 91 m tszf. feletti. Csak öt esetben tapasztaltunk e magasság alatt Árpád-kori megtelepedést, de ezekben az esetekben is 90,5 m tszf. magasságon kezdődik a lelőhely.⁷⁰

A településnyomok a Sárköz területén nem egyenletesen oszlanak el, hanem két nagyobb

tömbben találhatóak. Ezek egyike a hajósi határ északi részén (Homokhegy, Kalocsai-dűlő, Morcsi-dűlő) található, míg a másik a Kall-szigetek/pusztaság területén. A két tömb között található igen nagy területen egy-két kivételtől eltekintve (kisméretű, tanyaszerű településnyomok) gyakorlatilag nem találunk Árpád-kori lelőhelyet. A magaspart területén is hasonló elrendeződést figyelhetünk meg. A part területén az ismert Árpád-kori településnyomok 20%-a, kilenc lelőhely található. A legsűrűbben betelepített rész a mai Hajósi pincék területe. Ettől északra és délre csak néhány esetben került elő kisebb tanyaszerű település nyoma.

Az Árpád-kor idején a Hátság vidékén is megváltozott a települési rend. Míg a korábbi korszakokban a Hátság jelentős részén csak igen kisszámú, általában kisméretű lelőhely került elő, addig az Árpád-kor időszakában nagyobb, faluszerű települések is létesültek a magasparttól és a völgyektől távolabbi területeken. Ilyen település nyomát őrzi Császártöltés-Középcsala területe, ahol a nagyfokú erdősültség ellenére jelentősebb számú településnyomot rögzítettünk. (A Hátság területén a lelőhelyek 13,3%-a, azaz 6 lelőhely található.) Az Árpád-korban tehát jelentősen megváltozott a terület betelepítésének logikája. Míg korábban főként a természeti környezet befolyásolta a települési helyszínek kiválasztását, addig a kora középkor során egyértelműen birtokszerkezeti szempontok is szerepet kaptak a települési helyek kiválasztásánál. Ezekről a területekről (faluhelyekről) könnyen elérhetőek voltak a Sárköz és a Hátság művelés alatt álló területei. Ennek következtében a közöttük elhelyezkedő területeken csak tanyaszerű települések igen kevés nyomát találjuk. A lelőhelyek jelentős része négy nagyobb tömbben található. Ez legszembetűnőbben a 47. és a 149. lelőhely környezetében jelentkezik. A 47. lelőhelytől kelet-dél-délkelet irányban, annak 1–1,5 kilométeres körzetében 11 Árpád-kori településnyomot figyeltünk meg (81., 82., 83., 84., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 93. lelőhely). A 149. lelőhelytől észak-északnyugati irányban további öt Árpád-kori településnyomot dokumentáltunk (142., 143., 144., 146., 147. lelőhely). Feltehetőleg a 149. lelőhely környezetében ennél lényegesen több településsel számolhatunk,

⁶⁶ GALLINA Zsolt 1998 85–90.

⁶⁷ BICZÓ Piroska 1984 28–29., 62.

⁶⁸ GYÖRFFY György 1987 330.

⁶⁹ KNIPL István 2002 11.; KNIPL István 2013 21., 106.; KNIPL István 2014 68.

⁷⁰ KNIPL István 2014 91.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 110.

de ezek megtalálása – mivel a lelőhelyet három oldalról erdő veszi körül – jelenleg nem lehetséges). Hasonló (bár nem ennyire intenzív) lelőhely-sűrűsödést tapasztaltunk a 42. és 55. lelőhelyek környezetében is. A négy nagy települési tömbön kívüli területeken alig-alig találhatunk Árpád-kori megtelepedésre utaló nyomokat. Több esetben feltehetően néhány házból álló, igen kisméretű, tanyaszerű településekre (szállások) utaló anyagot gyűjtöttünk össze (18., 19., 20., 21., 32., 34., 48., 89., 92., 96., 98., 120., 121., 153., 169. lelőhely). Igen szembe-tűnő, hogy bizonyos, korábbi korokban gyakran lakott területeken (a 47. lelőhelytől nyugatra és északra, a 42. lelőhelytől északra és északnyugatra, az 55. lelőhelytől pedig délre elhelyezkedő területek) egyáltalán nem találtunk Árpád-kori megtelepedésre utaló nyomot. E hiánynak nagy valószínűséggel nem természeti okai lehettek, sokkal inkább település- esetleg birtokszerkezeti okokkal magyarázhatjuk. Mind a négy lelőhelytömbben megtalálható egy-egy kőből és téglából épített templom maradványa (42., 47., 55., 149. lelőhelyek). A lelőhelyek elhelyezkedése szoros összefüggésben állhat ezekkel a templomos helyekkel.

A késő középkor idejére a településhálózat jelentősen megváltozott. Kialakult egy, az Árpád-korhoz képest ritkább, ám lényegesen nagyobb falvakból álló településhálózat. A terepbejárás során 16 lelőhelyen (a magaspart közvetlen környezetében, a homokvidéken és a Sárközben is) találtunk késő középkori megtelepedésre utaló nyomokat (8., 20., 27., 30., 37., 55., 56., 61., 82., 96., 99., 100., 106., 117., 129., 149. lelőhely).⁷¹ Császártöltés területéről 1931-ben és 1935-ben egy-egy 16. századra keltezhető éremlelet, míg Hajós területéről egy késő középkori éremlelet látott napvilágot (7., 74., 175. lelőhelyek).⁷² A lelőhelyek közül kilenc esetben minden bizonnyal tényleges falu maradványait találtuk meg, míg a további hét kisebb, ritkább leletanyagú lelőhely ideiglenes szállás, tanyahely lehetett. (Hasonló kisméretű településeket tapasztaltak Homokmégy területén is.)⁷³ A falvak mintegy fele mai ismereteink szerint, Árpád-kori előzmények nélküli,

új alapítású település. A késő középkori falvak nyomai a korábban (az Árpád-kor időszakában) kevésbé vagy egyáltalán nem lakott területeken is előkerültek. A falvak jelentős része okleveles és egyéb forrásokkal már korábban azonosításra került.⁷⁴ Korábbi ismereteinket, feltevéseinket a terepbejárás minden esetben pontosította, megerősítette. A nagyobb falvak jelentős része egyértelműen köthető az Árpád-korban kimutatott nagyobb települési tömbökhöz. A hajósi határ északi részén (Homokhegy, Kalocsai-dűlő, Morcsi-dűlő) két falu (Morcs 55., 56. és 100., vagy 20. lelőhely és Keresztúr 55., 56. és 100. lelőhely) osztozott, míg Kallszigetek/pusztá területén Kál/Kall (47. lelőhely) település helyezkedett el. A két, Árpád-kori előzményekkel rendelkező késő középkori települési blokk között gyakorlatilag félúton létrejött az Árpád-kori előzményekkel nem rendelkező Hajós/Hetős Szentgyörgy (111., 117., esetleg 27. lelőhely). A mai hajósi határ északnyugati szögletében minden bizonnyal az egykori Pókaház (51. lelőhely) nyomait dokumentáltuk.⁷⁵

A Sárköz területén a települések elhelyezkedése gyakorlatilag megfelel az Árpád-korban leírtakkal. Morcs falu (20. lelőhely) egy észak-déli irányú medret követő, hosszan elnyúló dombháton (92 m tszf.), míg Keresztúr település a hajósi határ legmagasabb részén, a mindenkor árvízmentes, de vízjárta területekkel körülvett Homokhegyen található (92–93 m tszf.).⁷⁶ Az egykori Kál/Kall falu a nevét őrző határrészben a medrekkel, vízjárta helyekkel körülvett Kall-szigetek/pusztá legmagasabb (91,5–92 m tszf), és legeggybefüggő területén létesült. A magaspart területén az egyetlen nagyobb késő középkori falu Csákányfő (30. és 42. lelőhely) volt.⁷⁷ A Hátság területén Csalaegyház (149. lelőhely) települést, pontosabban annak templomát sikerült dokumentálnunk.⁷⁸ A település elhelyezkedéséről jelenleg, a nagyfokú erdőszűltség miatt,

⁷¹ KNIPL István 2002 12.; KNIPL István 2004 193.; KNIPL István 2013 22., 69. KNIPL István 2014 69.

⁷² H. TÓTH Elvira 1990 154.

⁷³ GALLINA Zsolt 1998 97.

⁷⁴ WICKER Erika – KNIPL István 2005 95–139.; WICKER Erika 2008 171–172.

⁷⁵ KNIPL István 2013 23–27., 106.; KNIPL István 2014 70–73.

⁷⁶ WICKER Erika – KNIPL István 2005 112–116.; WICKER Erika 2008 172.

⁷⁷ TIM Irattár 119/95.; TJM Irattár 20/1995.; TIM RA 237–2001.; WICKER Erika 2008 172.; WICKER Erika – KNIPL István 2005 109–112.

⁷⁸ WICKER Erika – KNIPL István 2005 106–109.

nem rendelkezünk ismeretekkel, de ismerve a középkori települések és templomuk kapcsolatát, mindenképpen a templom környezetébe helyezhetjük. Mivel Csalaegyház a Hátság magaspárttól messze fekvő területén található, igen fontos kérdés az élővizek elhelyezkedése,

elérhetősége. Jelenleg a település környezetében sem állandó, sem időszakos vízfolyás nincs. Az első és második katonai felmérés térképén azonban még jeleztek készítői a templom közelében egy igen sekély, feltehetőleg időszakosan vízzel borított területet.

IRODALOM

BICZÓ Piroska

- 1984 A keceli határ régészeti emlékei. In (szerk. Bárh János): Kecel története és néprajza. 19–62. Kecel

GALLINA Zsolt

- 1986 A Kalocsai Sárköz régészeti emlékei. Kalocsai Múzeumi Közlemények 3. Kalocsa
1998 Homokmégység régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig. In (szerk. Romsics Imre): Tanulmányok Homokmégység történetéből és néprajzából. 73–133. Homokmégység

GYÖRFFY György

- 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest

H. TÓTH Elvira

- 1990 Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989.). In: Cumania 12. 81–234. Kecskemét

KNIPL István

- 2002 Csákányfő nyomában. (Császártöltés régészeti topográfiája.) In (szerk. Arnold Erzsébet – Knipl István): Fejezetek Császártöltés történetéből és néprajzából. 5–15. Császártöltés
2004 Császártöltés régészeti topográfiája. In: Cumania 20. 173–204. Kecskemét
2009 Császártöltés régészeti topográfiája II. (rézkor, bronzkor). In: Cumania 24. 91–133. Kecskemét
2013 Hajós régészeti topográfiája. In: Cumania 26. 7–46. Kecskemét
2014 A Duna-Tisza Közi Hátság és a Kalocsai Sárköz Hajós és Császártöltés községek közötti határterületének geoarcheológiai elemzése. Doktori értekezés. Kézirat

KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál

- 2014 Hajós-Császártöltési magaspárt régészeti geológiai és környezettörténeti elemzése. In (szerk. Sümegi Pál): Környezetföldtani és környezettörténeti kutatások a Dunai Alföldön. 103–112. Szeged

KNIPL István – SÜMEGI Pál

- 2011 Két rendszer határán – az ember és a környezet kapcsolata a sárközi dunai allúvium és a Duna-Tisza köze peremén. In (szerk. Rakonczai János): Környezeti változások és az Alföld, A Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7. 45–54. Békéscsaba
2012 Life at the interface of two distinct landscapes- relationship of humans and environment in the periphery of the Danube-Tisza Interfluve. In: Central European Journal of Geosciences, DOI: 10.2478/s13533-011-0071-x. 439–447.

KÓHEGYI Mihály

- 1972 Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa-Csongrád közötti útvonalon. In: Cumania 11. 103–113. Kecskemét

KULCSÁR Valéria

- 1986 A Duna-Tisza köze településtörténeti kérdései a kora császárkorban. In (szerk. Sztrinkó István): Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében. 47–50. Kecskemét

LÁSZLÓ Gyula

- 1976 A bócsai fejedelmi sír és a keceli kard. In: Cumania 4. 87–114. Kecskemét

SÁNTA Gábor

- 2011 Domaszék-Böröcsök tanya (Halomsíros település) komplex, régészeti, környezetrégészeti és archaeometriai elemzése. Doktori értekezés. Kézirat

SÜMEGI Pál

2005 Császártöltés–Hajós, Kétvölgyi töltésen végzett régészeti geológiai feltárás eredményei. In: Cumania 21. 133–139. Kecskemét

TÓTH Katalin

1998 Homokméggy településtörténete a neolitikumtól a bronzkor végéig. In (szerk. Romsics Imre): Tanulmányok Homokméggy történetéből és néprajzából. 59–71. Homokméggy

TÓTH Katalin

2003 A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon – Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn. In (szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter): Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLV. 65–111. Nyíregyháza

V. SZÉKELY György

2010 Rézkori temető a petrezselyemföldön. In (szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet): Múzeumőr VIII. 15–19. Kecskemét

WICKER Erika

2008 Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában. Kecskemét

WICKER Erika – KNIPL István

2005 Középkori falvak a császártöltési határban. In: Cumania 21. 99–144. Kecskemét

RÖVIDÍTÉSEK

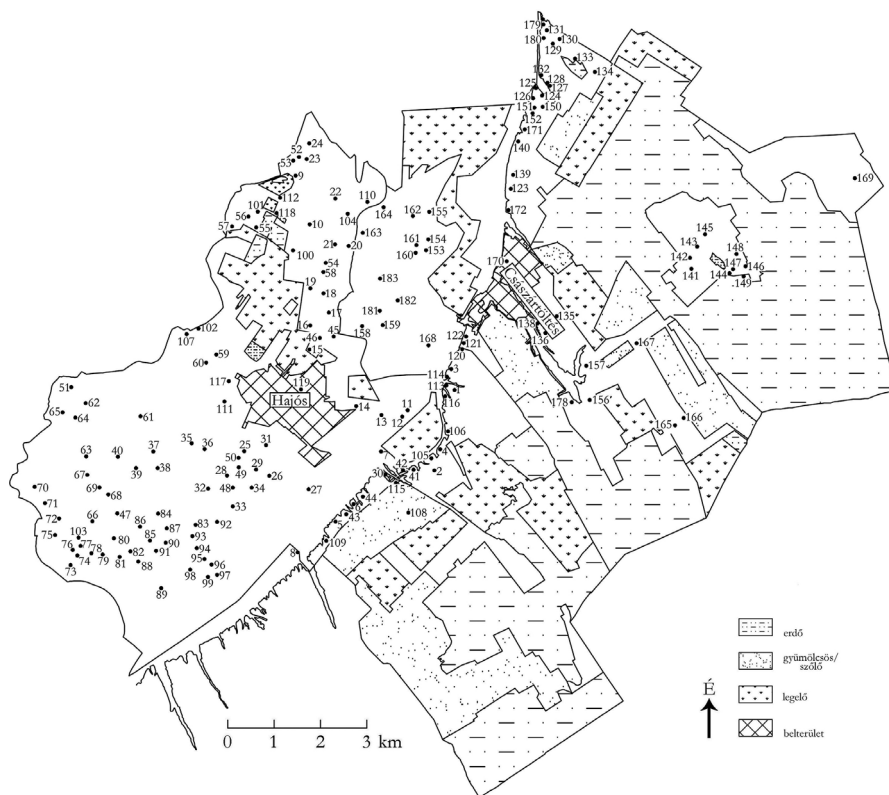
KJM RA = Katona József Múzeum Régészeti Adattár

TIM = Irattár Türr István Múzeum Irattár

TJM = Irattár Thorma János Múzeum Irattár

TJM RA = Thorma János Múzeum Régészeti Adattár

VKM RGY. = Viski Károly Múzeum Régészeti Gyűjtemény

1. térkép. A régészeti lelőhelyek összesítő térképe

A KÖTET SZERZŐI
(név – munkahely – kutatási terület – e-mail-cím)

- BALOGH CSILLA PhD, régész, docens – SZTE TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék, Szeged (tudományos segédmunkatárs); Istanbul University Research Institute of Turkology (assistant professor) – népvándorlászor, avarkor, régi török nyelvű népek régészete – csillabal@gmail.com
- BENKŐ ELEK Dr., régész, akadémikus, intézetigazgató – MTA BTK Régészeti Intézet – a középkor és a kora újkor régészete és története – benko.elek@btk.mta.hu
- BEREZNAI ZSUZSANNA dr., néprajzkutató – Kecskeméti Katona József Múzeum – folklorisztika, mentalitáskutatás, Bács-Kiskun megyei nemzetiségek néprajza – bereznaizsuzsa@gmail.com
- BOGNÁR ANIKÓ történész, néprajzkutató, szociológus – Kecskeméti Katona József Múzeum – népi táplálkozástudomány, társadalomnéprajz, 20. századi magyar történelem – aniko.bognar@gmail.com
- CSÁSZTVAY TÜNDE PhD, irodalom- és művelődéstörténész – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet – az irodalom szociológiájának, valamint az irodalom gazdaság-, mentalitás- és társadalomtörténetének kérdései a 19. század második felében, a 20. század első harmadában, a 19. század második felének eszme-, irodalom- és művelődéstörténeti kérdései, sajtótörténete, a modern tömegkultúra kialakulása és kérdései – csasztvay.tunde@btk.mta.hu
- FÁBIÁN BORBÁLA PhD, történész – a Bácsország olvasószerkesztője, a Délvidék Kutató Központ munkatársa – világitástörténet és Magyarország közvilágítás története, városfejlődés és polgárosodás a 19. és a 20. század első felében Magyarországon, felnőttképzés története Magyarországon a 19–20. században, Bácska és a Délvidék történelme – fabianborbal@yahoo.com
- FEHÉR ZOLTÁN dr., tanár, helytörténeti, néprajzi és népzenei gyűjtő (nyugdíjba vonulása a bajai Eötvös József Tanítóképző Főiskola címzetes főiskolai tanáraként, 1991) – népzene, Bácska helytörténete – feherzoltandr@gmail.com
- GULYÁS GERGELY dr., ügyvéd, politikus, az Országgyűlés korábbi alelnöke, a Fidesz frakcióvezetője – Országgyűlés – gergely.gulyas@parlament.hu
- HAJAGOS CSABA történész – Kecskeméti Katona József Múzeum – 20. századi vidéktörténet, a kommunista diktatúra eseményei és politikatörténete – hajagos.csaba@kkjm.hu
- HOLCZER JÓZSEF piarista szerzetes – Piarista Rendház, Kecskemét, lelkipásztor – Szent József-kápolna, Kadafalva, ny. magyar–orosz szakos középiskolai tanár, Lőrincze Lajos-díjas nyelvművelő (20–21. századi magyar nyelv), néprajzi és néprajzi gyűjtő – holczer.jozsef@piarista.hu
- KNIPL ISTVÁN PhD, régész, történész – Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza – A Duna–Tisza Közi Homokhátság és a Kalocsai Sárköz régészete és környezettörténete – istvan@knipl.hu
- KIS KRISZTIÁN BÁLINT történész, tanár – Szolnoki Műszaki Szakképzési Centrum Baross Gábor Gépipari, Közlekedési Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája – 19. századi nyomdászat és sajtótörténet – kiskb423@gmail.com

- KRISTON VÍZI JÓZSEF dr., néprajzkutató (nyugdíjba vonulása előtt: Kecskeméti Katona József Múzeum) – magyar játékkultúra, kortárs etnográfia – kristonstern@gmail.com
- KÜRTI LÁSZLÓ PhD, egyetemi tanár, kulturális antropológus – Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, Miskolci Egyetem – Kis kunság, Erdély, népi kultúra változása, politikai antropológia, vizuális antropológia, interetnikus kapcsolatok, a tánc antropológiája – kurti1953@gmail.com
- MÁCSAINÉ IVÁN ÉVA történész – Viski Károly Múzeum, Kalocsa – 20. századi magyar történelem, a kalocsai érsekség első világháborúval kapcsolatos története, Kalocsa története a két világháború között – macsaineivaneva@gmail.com
- MÁNDICS MIHÁLY dr. tanár, helytörténeti kutató (nyugdíjba vonulása a Csávolyi Általános Művelődési Központ igazgatójaként, 1988) – a bunyevácok története, Csávoly helytörténete – zizibell@gmail.com
- PÁNYA ISTVÁN térinformatikus – Kecskeméti Katona József Múzeum – Bács-Kiskun megye közép- és kora újkori településhálózata, hadiépítészeti emlékei – panyaistvan@gmail.com
- PAPP KLÁRA könyvtáros – Móra Ferenc Általános Iskola, Kecskemét – Lajosmizse és Szabadszállás helytörténete – pappklara48@gmail.com
- PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA ny. főlevéltáros (nyugdíjba vonulása előtt: Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét) – Kecskemét története – peterne.maria@gmail.com
- SÁGI NORBERTA PhD, néprajzkutató, főiskolai docens – Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar, Kecskemét – Kecskemét 20. századi gazdaság- és társadalomtörténete, néprajzi ismeretek a pedagógusképzésben – sagi.norberta@pk.uni-neumann.hu
- SCHÖN MÁRIA ny. tanár, néprajzi gyűjtő (nyugdíjba vonulása előtt: Szent István Gimnázium, Kalocsa) – Hajós szellemi néprajza – schonhajos@gmail.com
- SOMOGYVÁRI ÁGNES régész – Kecskeméti Katona József Múzeum – a bronzkor kutatása a Duna mentén és a Homokhátság területén – somogyvariagneszsuzsanna@gmail.com
- V. SZÉKELY GYÖRGY † régész, numizmatikus – Kecskeméti Katona József Múzeum – középkori és kora újkori régészet, numizmatika
- TÓTH CSABA PhD, régész-numizmatikus – Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár – Magyar és egyetemes pénztörténet a középkortól napjainkig, különös tekintettel az Árpád- és az Anjou-kori Magyar Királyság pénzverésére és pénzforgalmára – toth.csaba@hnm.hu
- VÉGH KATALIN dr., történész, néprajzkutató, múzeumi jogász – Kecskeméti Katona József Múzeum – tárgyi néprajz, 20. századi magyar történelem – vegh.katalin@kkjm.hu
- WICKER ERIKA PhD, régész – Kecskeméti Katona József Múzeum – népvándorlaskor, Észak-Bácska közép- és kora újkori régészete és története, közép- és kora újkori balkáni ékszerek – wicker@kkjm.hu

on a north-south oriented elevated ridge. The excavation extended to a 1,500 m² surface and resulted pits and ditches of the Nagyrév Culture. Relating to find material, there was one pit in which three storing vessels, a half stone axe and a stone with regular shape had been placed. The excavation proved that the vessels were all put on end in the pit in an intact form. The finds included pots for fermentation and storing liquid.

This vessel depot can be grouped to the find complexes comprising large storing vessels, which are detectable in the Early Bronze Age. The material allows for both profane and sacral interpretation. In this case it can be connected to ritual actions.

István Knipl

pp. 47-58

CHANGES IN THE USAGE OF LANDSCAPE IN SPACE AND TIME

Hajós and Császártöltés is situated in one of the most challenging geographical regions of the Hungarian Great Plain; at the borderland of the Kiskunság Sand Ridge and the Kalocsa – Sárköz Region. The fieldwork for the study had been done in 2000-2001 (Császártöltés) and 2010-2011 (Hajós). During the project, 183 sites, 15 cultures and 311 archaeological features (settlements, cemeteries) were identified. The research proved that the area had been inhabited intermittently from the Early Neolithic Period till today. However, the people living there largely differed in terms of population numbers and lifestyle. Thus, they utilized the surrounding landscapes in diverse ways and to various extent. Yet, the exploitation of the area was not only influenced by the technical abilities and population numbers of the various peoples, but it greatly depended on environmental factors. At last, the settlement structure developed and dynamically transformed effected by these complex gradients.

Csilla Balogh – György V. Székely

pp. 59-72

FIFTH CENTURY ALAN DAGGER FROM KISKUNFÉLEGYHÁZA - KŐVÁGÓ-ÉR

The paper is focusing on a relatively rare find-type in the Hunnic Period material of the Carpathian Basin: the short, double-edged dagger, with symmetrical notching at the hilt, as one similar find was collected as a stray find in 1998, at Kiskunfélegyháza – Kővágó ér site. The discussion provides a short overview on the eight similar finds from the Carpathian Basin, analyse the roots of this weapon-type from the Caucasus to today France. The essay also describes the find context and the geographical settings of the pieces from the Carpathian Basin.

Erika Wicker

pp. 73-96

16-17TH CENTURY RASCIAN-VLACH CEMETERY IN THE BORDERLANDS OF FELSŐSZENTIVÁN AND BÁCSBOKOD ('CSÁVOLY-HATÁR ÚT')

11 graves were excavated in 1987 at a site, which was misleadingly located at Csávoly, however, the cemetery is in fact located at the borders of Felsőszentiván and Csávoly. Only schematic drawings and blurry photos survived as the documentation of the research, still the data clearly prove that the graves were part of a Rascian-Vlach cemetery from the end of the 16th century. All those people from the Balkans, who were forced to move to the deserted Hungarian settlements in the region of Baja and Sombor by the order of Suleiman the Great, in fact settled in the uninhabited settlements, however, did not use the churchyard cemeteries of the former

O M . A L B E M S T S

C O M . S

CALOTSA